REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)
VOLUME - 14 | ISSUE - 1 | OCTOBER - 2024

आधुनिक युगातील ई- ग्रंथालय : स्रोत आणि सेवा

गजानन डी. रेवतकर
ग्रंथपाल, श्री नरेंद्र तिडके कला व वाणिज्य महाविद्यालय, रामटेक.

सारांश:

आजच्या युगात, ग्रंथालयांचे वर्णन करण्यासाठी ई-ग्रंथालय, डिजिटल ग्रंथालय, कागदविरहित ग्रंथालय, आभासी ग्रंथालय, स्वयंचलित ग्रंथालय इत्यादी संज्ञा वापरल्या जात आहेत. याचे मुख्य कारण म्हणजे ई-माहिती स्रोतांचा वाढता वापर. ई-माहिती स्रोतांच्या वाढत्या वापरामागील कारणांबद्दल बोलायचे झाल्यास, ६०% व्यक्ती किंवा वाचकांचा असा विश्वास आहे की, सध्याची "नवीन आधुनिक तंत्रज्ञानातील प्रगती" हे या वाढत्या वापरामागील मुख्य कारण आहे. हा लेख आधुनिक युगातील ई-माहिती स्रोतांचा वाढता वापर आणि त्यांच्या सेवांवर आधारित आहे.

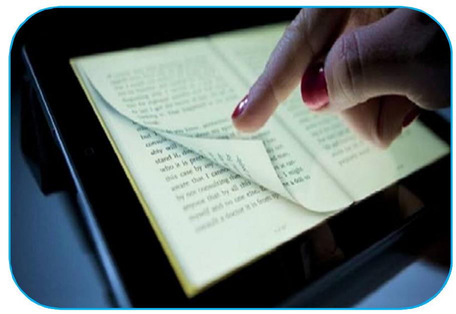

प्रमुख शब्द: ई-माहिती स्रोत आणि सेवा, प्रकार, आधुनिक मागणी, ई-ग्रंथालय, माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान, ग्रंथालय स्वयंचलन.

प्रस्तावना:

आज आपण ई-माहिती संसाधने आणि सेवांच्या युगात जगत आहोत. विविध प्रकारची ग्रंथालये विविध प्रकारची ई-माहिती संसाधने ई-स्वरूपात संग्रहित करत आहेत, ज्यामुळे कोणत्याही भागातील वाचकांना कोणत्याही अडथळ्याशिवाय ती मिळवणे शक्य होत आहे. आज प्रत्येक शहरातील, गावातील, पंचायतीतील आणि तालुक्यात प्रत्येक व्यक्तीकडे मोबाईल फोन, टॅब्लेट, लॅपटॉप, संगणक आणि इंटरनेट उपलब्ध आहे. शाळा, महाविद्यालय किंवा विद्यापीठ असो, ई-माहिती संसाधने उपलब्ध करून देणाऱ्या ग्रंथालय सेवांना वाढती मागणी आहे. शिवाय, ग्रंथालये वाचकांना त्यांना आवश्यक असलेली माहिती कमी वेळेत उपलब्ध करून देऊ शकतील. ग्रंथालये ही समाजाच्या स्मृती आणि लोकशाहीचे आधारस्तंभ मानली जातात. ग्रंथालये राष्ट्राचे ज्ञान आणि संस्कृतीचे रक्षण करतात. ती “ज्ञान संस्था” म्हणून काम करतात आणि समाजाला सांस्कृतिक व शैक्षणिक सेवा पुरवतात. माहितीची उपलब्धता वाढवण्यासाठी, भारताने देशभरातील आपल्या ग्रंथालयांचे जाळे विणून त्यांना अद्ययावत केले पाहिजे. ग्रंथालयांचे संगणकीकरण करण्यासाठी आणि सदस्यांना ऑनलाइन ग्रंथालय सेवा देण्यासाठी, एनआयसीने 'ई-ग्रंथालय' म्हणजेच 'शासकीय ग्रंथालयांच्या स्वयंचलन आणि नेटवर्किंगसाठी एक डिजिटल अजेंडा' नावाचा एक डिजिटल

प्लॅटफॉर्म तयार केला आहे. एकात्मिक ग्रंथालय प्रशासन सॉफ्टवेअर, एक डिजिटल लायब्ररी मॉड्यूल, एक क्लाउड होस्टिंग वातावरण आणि एनआयसीएसआय-सक्षम रोल-आउट सेवा व समर्थनासह एक लायब्ररी पोर्टल (OPAC) यांच्या साहाय्याने, एनआयसी या प्लॅटफॉर्मअंतर्गत एक व्यापक आयसीटी समाधान प्रदान करते. ई-ग्रंथालयाने आता जगात ग्रंथालयाचे बीज पेरले आहे. सुरुवातीला ही एक वैयक्तिक गरज होती, नंतर एक सामाजिक गरज बनली. आता ई-पुस्तकांनी पुस्तकांमध्ये आपले स्थान निर्माण केले आहे. याच्या माध्यमातून वाचक कमी वेळात अधिक सोयीस्कर काम करू शकतो. त्याला कमी वेळात अधिक जागतिक दर्जाची माहिती मिळू शकते आणि ही माहिती साठवण्यासाठी जास्त जागेची आवश्यकता नसते, त्यामुळे काम लवकर पूर्ण होऊ शकते. सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे, वाचक एकाच वेळी वेगवेगळ्या संगणकांवरून स्वतंत्रपणे तेच ई-पुस्तक वाचू शकतात आणि जर त्या पुस्तकाशी संबंधित कोणतीही नवीन सेवा, नवीन पुस्तके, मासिके किंवा काही नवीन माहिती उपलब्ध झाली, तर ती सुद्धा सहजपणे शोधता येते.

आधुनिक युगाची गरज:

आजच्या आधुनिक युगात ग्रंथालयांना ई-माहिती स्रोत आणि सेवांची मागणी आहे, आणि वाचकांकडून ही मागणी दिवसेंदिवस वाढत आहे, कारण ई-माहिती स्रोत आणि सेवा सध्या अधिकाधिक लोकप्रिय होत आहेत. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा प्रसार आणि वेळ व श्रमाची बचत यामुळे ई-माहिती स्रोत आणि सेवांचा वापर, प्रभाव आणि महत्त्व लक्षणीयरीत्या वाढले आहे. भविष्यातही ई-माहिती स्रोत आणि सेवांचा प्रचंड वापर होत राहील. ग्रंथालयांमध्ये उपलब्ध असलेल्या नाविन्यपूर्ण ई-माहिती स्रोत आणि सेवांची विविधता हे या वाढत्या वापरामागील एक प्रमुख कारण आहे. या कारणांमुळे, आधुनिक युगात ई-माहिती स्रोतांचा वापर दिवसेंदिवस वाढत आहे. ग्रंथालये या सामाजिक संस्था आहेत, ज्या राष्ट्राच्या सुशिक्षित समाजाला शिक्षणाशी जोडणारा एक महत्त्वाचा दुवा म्हणून काम करतात. माहिती तंत्रज्ञानाच्या हळूहळू विकासामुळे, ग्रंथालयाच्या कामकाजातही महत्त्वपूर्ण बदल झाले आहेत. यामध्ये, ग्रंथालय सेवांच्या क्षेत्रात वाचकांच्या माहिती शोधण्याच्या प्रवृत्ती, ई-माहिती स्रोतांचे प्रकार, स्वयंचलित माहिती मिळवण्याचे मार्ग इत्यादींवर व्यापक संशोधन झाले आहे. ई-ग्रंथालय म्हणजे असे ग्रंथालय जिथे ई-माहिती स्रोत आणि अभ्यासाचे साहित्य उपलब्ध असते. या प्रकारच्या ग्रंथालयात, आपण देशात कोठूनही इंटरनेटद्वारे दिवसाचे २४ तास, वर्षाचे ३६५ दिवस ई-माहिती स्रोतांपर्यंत पोहोचू शकतो. याला ई-ग्रंथालय म्हणतात. ई-ग्रंथालयांमध्ये सर्व प्रकारचे लिखित साहित्य, अभ्यास साहित्य आणि विविध प्रकारचे ई-माहिती स्रोत इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात उपलब्ध असतात, ज्यामुळे वाचकांना त्यांना आवश्यक असलेली माहिती त्वरीत मिळवता येते.

आधुनिक ई-ग्रंथालय सेवा:

- **रिमोट ॲक्सेस:** घरून किंवा कार्यालयातून ग्रंथालयाच्या डेटाबेसमध्ये सुरक्षित प्रवेश.
- **इलेक्ट्रॉनिक डॉक्युमेंट डिलिव्हरी सर्व्हिस (EDDS):** ईमेल किंवा वेबद्वारे विशिष्ट सामग्री किंवा दस्तऐवज थेट वापरकर्त्यांपर्यंत पोहोचवणे.
- **साहित्य शोध आणि ग्रंथसूची सेवा:** प्रगत शोध बार आणि कीवर्डद्वारे माहिती जलद मिळवणे.
- **ॲक्टिव्ह आर्काइव्ह सर्व्हिस (CAS):** वापरकर्त्यांना त्यांच्या आवडीच्या विषयांवरील अलीकडेच प्रकाशित झालेली ई-पुस्तके आणि लेख उपलब्ध करून देणे.
- **ट्युटोरियल्स:** ई-ग्रंथालयाच्या प्रभावी वापरासाठी ऑनलाइन प्रशिक्षण आणि मार्गदर्शक उपलब्ध करून देणे.

तंत्रज्ञान आणि ग्रंथालय स्वयंचलन:

आधुनिक ग्रंथालये संगणक, नवीनतम माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञान आणि इंटरनेट सुविधांचा वापर करतात. माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाने जीवनाच्या प्रत्येक पैलूवर प्रभाव टाकला आहे. ग्रंथालय स्वयंचलन याला अपवाद नाही. माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रभावामुळे, वर्गीकरण, सूचीकरण आणि विविध ग्रंथालय कार्ये व सेवा यांसारख्या विविध ग्रंथालय प्रक्रिया ग्रंथालय स्वयंचलनाद्वारे संगणकीकृत झाल्या आहेत. भारतातील माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे देशाची ई-माहिती संसाधने, ई-ग्रंथालये आणि सेवा, तसेच ई-माध्यमांची व्याप्ती आणि पोहोच वेगाने विस्तारत आहे. माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा ग्रंथालयांवर प्रभाव पडल्यापासून, त्यांच्या मूळ स्वरूपातच परिवर्तन झाले आहे, ज्यामुळे त्यांची कार्ये, सेवा, मागणी आणि उपयोगिता यामध्ये प्रचंड वाढ झाली आहे.

इलेक्ट्रॉनिक माहिती संसाधनांचे प्रकार:

सध्याच्या ई-माहिती व्यवस्थापन साधने आणि तंत्रांचा योग्य वापर करून माहितीच्या स्फोटाच्या नवीन आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी, ग्रंथालये आणि माहिती केंद्रांमधील माहिती व्यावसायिकांनी त्यांच्या माहिती व्यवस्थापन शैली, दृष्टिकोन आणि कौशल्यांमध्ये बदल करणे आवश्यक आहे. माहिती प्रदान करणाऱ्या विविध प्रकारच्या इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांमध्ये खालील गोष्टींचा समावेश होतो:

- इलेक्ट्रॉनिक पुस्तके (ई-पुस्तके)
- ई-पुस्तिका
- इलेक्ट्रॉनिक नियतकालिके (ई-नियतकालिके)
- इलेक्ट्रॉनिक डेटाबेस
- ई-वृत्तपत्रातील लेख
- ई-बाजारपेठ संशोधन माहिती
- ई-आर्थिक डेटा
- ई-सांख्यिकीय माहिती
- ई-संशोधन साहित्य आणि आकडेवारी
- ई-श्राव्य साहित्य
- ई-दृश्य साहित्य

प्रभावी वापरकर्ता सेवा:

इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांच्या आगमनाने शैक्षणिक जगासाठी नवीन संधी निर्माण झाल्या आहेत. देशातील शैक्षणिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक उपक्रमांच्या विकासासाठी ग्रंथालये एक थेट उत्प्रेरक आहेत. भारतातील शैक्षणिक ग्रंथालये कमी होत असलेले निश्चित बजेट आणि नियतकालिकांच्या सतत वाढणाऱ्या किमती यांसारख्या आव्हानांना तोंड देत आहेत. या समस्येवर प्रगतीशील उपाय शोधण्याची वेळ आली आहे. शैक्षणिक संसाधनांच्या वापरासाठी त्यांची उपलब्धता सुधारण्याकरिता महत्त्वपूर्ण उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. सरकारने वापरकर्त्यांच्या, विशेषतः संशोधक विद्यार्थ्यांच्या फायद्यासाठी शैक्षणिक संस्थांमध्ये ई-संसाधन सुविधा सुरू करण्यासाठी अनेक पावले उचलली आहेत. असंख्य स्थानिक,

प्रादेशिक, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय संसाधन-वाटप ज्ञान नेटवर्क उपक्रम आता जगभरातील उच्च शिक्षण संस्था आणि विद्यापीठांमध्ये संसाधनांची इष्टतम देवाणघेवाण सक्षम करत आहेत. या संसाधनांमध्ये UGC-Infonet, INDEST-AICTE, NKRC, FORSA (Forum for Resource Sharing in Astronomy and Astrophysics), IIM ग्रंथालये, TIFR आणि शाखा ग्रंथालये, ISRO ग्रंथालये, HELINET (Health Sciences Library and Information Network), आंतर-विद्यापीठ केंद्रे (IUC-DAEF Consortia for Atomic Energy), CSIR ई-जर्नल कन्सोर्टियम, ICMR, आणि मनुष्यबळ विकास मंत्रालय/विद्यापीठ अनुदान आयोगाचा N-LIST कार्यक्रम (INFLIBNET) यांसारख्या विविध संस्थांअंतर्गत उपलब्ध असलेल्या नेटवर्क्सचा समावेश आहे. हे क्रांतिकारक उपक्रम पीअर-रिव्ह्यूड जर्नल्स, डेटाबेस, सारांश, कार्यवृत्त इत्यादींसह विद्वत्तापूर्ण इलेक्ट्रॉनिक माहिती संसाधने उपलब्ध करून देत आहेत. ग्रंथालयांच्या डिजिटायझेशनचा सध्याचा कल हा इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांद्वारे उपलब्ध होणाऱ्या शक्यतांमध्ये (ग्रंथालयांमध्ये) नव्याने निर्माण झालेली रुची दर्शवतो. ग्रंथालय वापरकर्त्यांना त्यांच्या संशोधन आणि विकास प्रकल्पांसाठी सर्वात अद्ययावत माहितीची आवश्यकता असते. त्यामुळे, ते विविध ई-संसाधनांवर अवलंबून असतात, कारण ज्ञान निर्माण करण्याचे आणि प्रसारित करण्याचे ते सर्वात जलद माध्यम आहे. पुस्तके आणि नियतकालिके यांसारखे पारंपरिक दस्तऐवज देखील ज्ञान निर्माण करतात आणि प्रसारित करतात, परंतु स्मार्ट ई-वातावरणात, संशोधकांना अद्ययावत माहिती सहज उपलब्ध असणे आवश्यक आहे. ई-माहितीचे हे अद्वितीय स्वरूप ओळखून, एनसायक्लोपीडिया ब्रिटानिकाने २०१२ मध्ये आपल्या प्रमुख ज्ञानकोशाची छापील आवृत्ती बंद करून पूर्णपणे डिजिटल प्रकाशनाकडे वळण्याची घोषणा केली. त्यांच्या मते, इतर शैक्षणिक प्रकाशने देखील डिजिटल स्वरूपात प्रकाशित करणे आवश्यक आहे आणि आम्ही तसे प्रयत्न करत आहोत. यापैकी बरीच प्रकाशने युनायटेड स्टेट्स आणि जगभरातील ग्रंथालयांना वितरित करत आहोत, आणि ही प्रकाशने मोबाइल डिव्हाइसेस व क्लाउडवर उपलब्ध आहेत, जी कोणत्याही आयपॅड, फोन किंवा कॉम्प्युटरवरून वापरता येतात. इलेक्ट्रॉनिक माहिती संसाधने कोणत्याही प्रकाशनातील माहिती संशोधकांना सोप्या, प्रभावी शोध आणि पुनर्प्राप्ती क्षमतेसह जलद आणि सहजपणे उपलब्ध करून देतात, ज्यामुळे डॉ. एस. आर. रंगनाथन यांनी दिलेले ग्रंथालयशास्त्राचे चौथे तत्व, म्हणजेच "वापरकर्त्यांचा वेळ वाचवा", हे तत्व नक्कीच पूर्ण होते.

समारोपः

इंटरनेट आणि इलेक्ट्रॉनिक माहिती संसाधने विद्वत्तापूर्ण संवादाच्या नवीन पद्धतींच्या विकासावर सातत्याने प्रभाव टाकत आहेत, आणि त्यांची साहित्य वितरित करण्याची क्षमता प्रचंड आहे, कारण ते छापील माध्यमांशी संबंधित भौगोलिक मर्यादा यशस्वीपणे पार करतात. ई-संसाधने विशेषतः दूरस्थ शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त आहेत, ज्यांना ग्रंथालयाबाहेरून उपलब्ध असलेल्या इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांपर्यंत मर्यादित प्रवेश मिळतो. ज्या संस्था आणि व्यक्तींना जलद, संबंधित आणि सर्वसमावेशक माहिती सहज उपलब्ध व्हावी असे वाटते, त्या सर्वांसाठी ई-संग्रह अत्यंत उपयुक्त आहेत. या सर्व घटकांचा विचार करून, अनेक संस्था स्वतःच्या वापरासाठी ई-संग्रह तयार करण्यावर लक्ष केंद्रित करत आहेत. एखाद्या विद्याशाखेचे किंवा संघाचे सदस्यत्व देखील वापरकर्ता समुदायाच्या मागण्या पूर्ण करण्यास मदत करू शकते. मोठ्या संख्येने नामांकित प्रकाशकांनी ई-प्रकाशन सुरू केले आहे, आणि यापैकी अनेक प्रकाशकांनी त्यांच्या प्रकाशनांच्या ई-आवृत्त्या तयार करण्यास सुरुवात केली आहे. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, ई-माहिती स्रोत आणि सेवांचा वाढता वापर हा आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या प्रसारामुळे आणि वेळ व श्रमाच्या बचतीमुळे होत आहे. ग्रंथालयांमधील माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या

प्रभावाने ग्रंथालयाच्या कार्यांवर आणि सेवांवर लक्षणीय परिणाम झाला आहे. वाचकांना अपेक्षित ई-माहिती संसाधने आणि सेवा वेळेवर उपलब्ध करून देणे हे उद्दिष्ट आहे.

संदर्भ सूची:

1. शर्मा ए. के. (२०१२) “ई-माहितीचे स्रोत आणि सेवा” एस. एस. पब्लिकेशन्स नवी दिल्ली.
2. Arms, William Y. (1995). Key concepts in the architecture of the digital library. D-Lib Magazine, July
3. Chowdhury,G and Chowdhury, S. Introduction to digital libraries. Londo:Facet Publishing, 2003
4. Rajshekhar, T.B.(1998). Digital libraries: workflows and software. (available at http://www.ncsi.iisc.erner.in/raya/opendl/d-talk.pdf)
5. Rao, M. Koteswara. ((2004). Digital libraries: challenges, opportunities and implications. SIS 2004 conference, 22-23 January,2004, IIT Madras, Chennai